

УДК 821. 161.2-1.09

Райбедюк Галина

КОНЦЕПТ “ДУША” В АНТРОПОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ АВТОРСЬКОГО ТЕКСТУ В. СТУСА

У статті досліджується функціонування в поезії В. Стуса концепту “душа” та споріднених концептів метафізичного характеру, що структурують сакральне поле його тексту. Авторська репрезентація “душі” розглядається як традиційний прояв етичного буття й духовної сутності людини, носій почуттів і волі суб’єкта й водночас виводиться з усталених семантичних меж у площину психоаналізу.

Ключові слова: антропологічна парадигма, концепт, душа, профанне, сакральне, містицизм, хронотоп.

В статье исследуется функционирование в поэзии В. Стуса концепта “душа” и родственных концептов метафизического характера, которые структурируют сакральное поле его текста. Авторская репрезентация “души” рассматривается как традиционное проявление этического бытия и духовной сущности человека, носитель чувств и воли субъекта и одновременно выводится из установившихся семантических границ в плоскость психоанализа.

Ключевые слова: антропологическая парадигма, концепт, душа, профанное, сакральное, мистицизм, хронотоп.

The article examines the functioning of the concept “soul” in the poetry of V. Stus and related concepts of the metaphysical nature, which structure the sacred field of the text. The author’s representation of “soul” is seen as the traditional manifestation of the moral existence and spiritual being of the human, the carrier feelings and liberty of the person and simultaneously displayed from fixed semantic boundaries in the plane of the psychoanalysis.

Key words: anthropological paradigm, the concept, the soul, profane, sacred, mysticism, chronotope.

Поетія Василя Стуса постає в тому “сйаві”, що його чеський філософ Ян Паточка означив як “антропологічну” метафізику, основним аспектом якої є антропоцентризм, який виводить “людину чи тільки вирішальну її сторону – суб’єкт, дух – у центр і на вершину універсуму” [10, 22]. Художні смисли авторського тексту поета конституюються головним чином антропологічним вектором відображення буття й осягнення місця людини в ньому. В цілому його лірика асоціюється з “метафізичною книгою буття людського духу, приреченого виростати всередину” [18, 330]. Об’єкт поетичного осмислення В. Стуса лежить не стільки в онтологічній, скільки в екзистенційній площині. Він артикулює “глибоко особистісне переживання присутності сакрального в профанній реальності й у причетності трансцендентних цінностей до фізичного й історичного світу” [3, 26]. В цьому ж ракурсі відбувається і напрям художнього мислення поета, спосіб конструювання ним “фігури автора” (М. Фуко), а відтак суб’єктивної сфери його лірики з її виразно авторитарним статусом авторського “Я”.

Буття людини в художньому осмисленні В. Стуса “параметрується з Абсолютом” (В. Моренець); об’єктом його поетичної рефлексії стає “дорога в вічність”, “ламка і витка всеспадна дорога. Дорога до Бога ...”. У віршах митця прочитуємо прагнення “просторитися в безмежжі” (“Розпросторся, душе моя, / на чотири татамі ...”). Способом його самоокреслення, як видно, виступають духовні “самоздвиги” в ірраціональний простір буття й метафізичне часотривання. На особливу увагу в цьому сенсі заслуговує творча репрезентація концепту “душа”, що є проявом етичного буття й водночас маркером духовної сутності Я-особистості, носієм почуттів і волі суб’єкта лірики, виразником особистих авторефлексій митця. Цей метафізичний концепт значною мірою структурує матрицю авторського тексту В. Стуса. Має цілковиту рацію М. Кодак, підкреслюючи, що поет “вочевидь сприймав формулу Заболоцького: “Душа обязана трудиться” ... Йому добре відома – і прийнятна “душа” В. Стефаніка, розвинена, за зізнанням новеліста, до “всестерплячості і всеболючості” [4, 175]. Не можна не погодитись і з М. Коцюбинською, що за кожним словом В. Стуса – “біографія душі: настроєві реалії, спонтанні реакції, дозрівання – емоційне, світоглядне, мистецьке, будуван-

ня себе, “кам’яніння” [6, 144]. Аналогічне відзначав свого часу і Ю. Шерех, підкреслюючи, що “для нього (Стуса) теми й мотиви – тільки виходи у внутрішній світ, у щоденник душі, у невислані листи до інших про власне внутрішнє” [23, 109]. Такі висновки дослідників спадщини поета свідчать про концептуальний статус поняття “душа” в його художньо-філософській системі, що увиразнює інтровертний характер авторської установки.

У творчості В. Стуса мікроконтексти зі словом “душа” та похідні від нього вельми частотні. Так, приміром, у збірці “Час творчості”, що засвідчила, за словами Д. Стуса, “народження нової поетичної мови, нових текстів” [19, 6], лексема “душа” та її інваріанти зустрічаються 144 рази. Особливі наголоси на цьому понятті притаманні багатьом листам митця до різних адресатів. Особливо зворушливими є його роздумами про потребу чистоти людської душі в листах до сина. Наведемо один із багатьох можливих прикладів із листа від 22.03.1982 р.: “За своєю душею треба стежити так само, як за тілом. Потрібен для душі свій душ, їй теж треба чистити зуби. Коли я був у Твоєму віці, то регулярно влаштовував собі сповідь: що ти зробив за місяць чи два доброго, що злого. І картав себе за недобре. І виробив був добру здатність – дбати про душу. Чиста, світла душа – то запорака людського здоров’я” [16, 419]. Отже, В. Стус трактує “душу” насамперед як спрямованість внутрішнього світу людини на *добротворення / злотворення*. Слово “душа” є не тільки частотною й високоінформативною одиницею поетичного словника та епістолярію митця. Цей концепт формує образний світ його поезії, чітко окреслює стабільний мікрокосм, передає духовну атмосферу буття суб’єкта лірики, співвіднесеність із пошуками ним віри, шляхів долання непоборних меж, врешті – наповнення внутрішнього світу новою метою, новим смыслом в умовах “вертикальної труни”. Поезія для В. Стуса стає свого роду “душетерапією” (М. Кодак), “історією душі” (Н. Зборовська). Має цілковиту рацію В. Моренець, стверджуючи, що “вся лірика Стуса є титанічним актом вивільнення душі з-під влади руйнівних сил, відродження Віри у високому й складному її розумінні, що веде до рішучих змін у ментальності соціуму” [9, 103].

Однак, незважаючи на те, що творча постава В. Стуса давно “відкрита” й до певної міри канонізована, для сучасного “укра-

їнського літературознавства Василь Стус, за слушним зауваженням К. Москальця, й досі залишається надто недосяжним на підкорених ним верховинах духу” [9, 25]. Дух же як “предмет душевного досвіду” [24, 325] в сучасному стусознавстві не ставав ще об’єктом спеціального наукового осмислення. Саме цим зумовлена актуальність порушеної у статті проблеми інтерпретації творчості поета, системогенези його авторської свідомості, її індивідуальних параметральних ознак. Метою статті є дослідження концепту “душа” як духовного коду художньої свідомості В. Стуса. Основними завданнями бачимо з’ясування різних проявів авторської репрезентації “душі” в ліриці та епістолярії поета, що формує антропологічний вектор його творчої самореалізації.

У сучасній науці” термін “душа” не використовується. Та й, власне, саме існування душі наукою не доведено. Душу зазвичай пов’язують із божественною сферою; її вважають “нематеріальним і незалежним від тіла життєдайним началом” [11, 114]. Формування уявлення про душу припадає на язичницьку добу, пов’язану з анімістичними віруваннями наших пращурів. Міфопоетичний канон трактує душу як “внутрішню сутність людини, яка входить у неї від народження, а по смерті відділяється від тіла і живе окремим життям; двійник людини за її життя, який наділений рисами міфічного персонажа” [1, 169]. Вчення про душу людини, її безсмертя засадничо визначає основи християнства. За християнською доктриною, як відомо, вона є безсмертною нематеріальною (духовною) субстанцією, що структурує сутність індивіда, виступає носієм його почуттів і волі. В душі вбачають і витoki суспільного світоустрою. Душа “посідає чільне місце в естетичній і психологічній національних системах” [7, 177]. У новоєвропейській філософії та психології це поняття вживають як синонім внутрішнього світу людини. Подібними конотаціями наділено воно в художній літературі й у літературознавстві. Тому-то розв’язання проблем, пов’язаних із репрезентацією різних граней людської душі, вимагає психоаналітичних підходів до вивчення відповідного художнього явища. Філософський ґрунт такого роду інтерпретації визначає антропологічна концепція Г. Сковороди, закумульована в його вченні про мікро- і макросвіт людини.

К.-Г. Юнг зазначав, що “душа, будучи відображенням світу і людської особистості, настільки багатогранна, що існує безліч аспектів її аналізу” [24, 186]. Тож закономірно, що й в українській мистецькій традиції концепт “душа” має багатогранне семантичне втілення й різноманітні взірці авторського художнього осмислення. Однак домінантними тут виступають два основні смислові виміри її творчої репрезентації. Один із них пов’язаний із теологічним окресленням поняття “душа” (звідси – дух, духовний). Другий співвідноситься із прадавнім розумінням “душі” як “втілення самого життя, ідентифікації “душі” – “особі, людині” [22, 225]. У більшості ж випадків відповідно до світоглядних та естетичних уподобань того чи того автора “душа” переважно експлікується різними емоційно-експресивними маркерами й аналогізується з людиною, її якостями, сферами життя тощо.

У творчості В. Стуса зустрічаємо і традиційно-усталене трактування концепту “душа”, і його модифіковані варіанти, зумовлені індивідуально-авторським типом світосприйняття й світорозуміння митця, особливим станом свідомості (радше – підсвідомості). Значення цього концепту як центральної одиниці макрополя його поезії сягає своїм корінням ще доісторичної пори. Відомо, що в Святому Письмі апостол Павло розрізняв у людині душу, яка “оживляє тіло, і безсмертний дух, що відкритий впливу Духа святого, який сходить через душу на ще живу або вже воскреслу людину” [2, 113]. Прочитується у віршах поета відповідного змістового поля й гносеологічний вимір антропології Г. Сковороди, що передбачає осягнення світу через себе. Філософ вважав, що в результаті самопізнання людина має осягнути свою внутрішню, духовну суть (“вдруге народитися”), а відтак і збагнути природу Всесвіту. Він проводив думку, що “людина повинна тривало поглиблювати своє внутрішнє життя і що друге народження приходить як результат довготривалого внутрішнього різьблення” [5, 480]. Це просвітлення, за його словами, “осяє душу раптом, як блискавка”. Ліричний герой В. Стуса, що “здоймив житейські із душі окови”, також переживає “народження нове – / в онові тіла і в онові духу”. Як і в Г. Сковороди, це містичне осяяння, оновлення людини дається їй у результаті прийняття у душу “зерна вічності”:

*...душа розпалась, ніби перловиця,
оновленим віддавшись небесам.
Почезли межі власного єства.
Навчайся жити і по той бік світу
і горем душу вигодуї неситу,
і сподівайся власного різдва.
Новонародження ... [13, 230].*

У ліриці В. Стуса першорядне місце у формуванні ліричного сюжету належить вертикальній траєкторії просторової системи. Тут фіксуємо метафоризацію душі з висотою, що свідчить про її ототожнення із безсмертним началом буття: “Моя душа, запрагла неба, всерозкриленна ...” [13, 34]; “спинається ввись птероптахом душа галактична твоя ...” [13, 247]. Постійне вживання концепту з присвійним займенником чітко ідентифікує значення *душа-поет*. У листі до рідних від 08.07.1976 р. читаємо: “Головний мотив, бачу, – людська душа перед вічністю високого неба” [16, 231]. Образна система поезії В. Стуса, таким чином, незалежностя від матеріального світу, конкретних буттєвих подій. Духовне єство ліричного героя у більшості випадків максимально наближається до самого митця, для якого особливо важать координати високого пафосу, що структурується “донебним” простутанням ліричного сюжету, маркуючи його хронотоп метафізичними ознаками: “...Та довжиться твоя висока паць / і душу виголублиє пречисту” [13, 8]. Конфігурація ліричного переживання в його поетичному самовираженні функціонує здебільшого “в координатах високого і низького, в етичному плані – марнотного і значущого, минушого і вічного” [8, 100].

Особливо виразно ця ознака виявилась у поезіях та листах В. Стуса особистісного плану, адресованих дружині. Їх емоційну атмосферу пронизує містична спорідненість душ, що виступає рушієм ліричного сюжету. Поет сакралізує, ошляхетнює не лише почуття, але й побутові реалії, знаходить для цього достоту ширі, не спрофановані слова, що надають його віршам первісної чистоти й передають неплідробні переживання та емоції в епістолярії. Для потвердження наведемо одну з багатьох можливих ілюстрацій, зокрема, фрагмент його листа до дружини від 01.09. 78

р., суголосний з багатьма віршами: “Я хотів би бути найкращим, наймужніший, наймудріший, найдужчий, найдобріший – заради Тебе, люба. Хотів діждати часу, коли б міг наставити до Тебе, сонної, всі квіти землі, аби вони були довкруги Тебе – свіжі, росяні, незаймані. Аби Ти, прокинувшись, милувалася ними [...] Я стою на високій сопці, на Всевітрі [...] і простягаю до Тебе руки. Мені на очі навертаються сльози – і я не встидаюся їх, люба моя. Навпаки: я вдячний Тобі, що знову знаю, що таке сльози. Сльози радості, бо душа відмерзлася трохи, розтопилася, не така здубіла. Цілую краєчок Твоїєї сукні, безсмертна моя [...] Прихилию до Тебе неба: воно Твоє тло правдиве ...” [16, 320].

Активізація концепту “душа” в поезії В. Стуса зумовлена насамперед увагою до проблем людини, її внутрішньої сутності. В цьому сенсі В. Стусові особливо близьким був антропоцентризм Г. Сковороди, зокрема, його іманентний трансценденталізм із зорієнтованістю на духовну сутність індивіда (“Господню людину”). В художніх та філософських творах, у листах обох митців прочитується “засаднича антропологічна складова бачення людини як істоти “вертикального спрямування” (тіло-дух) [20, 55]. У проблемному полі антропології В. Стуса, як і давньоукраїнського мислителя, перебуває питання: “В чому суть *conditio humana*?”. Антитетика душі й тіла в його поезії перебуває в межах художніх інтенцій барокового стилю Г. Сковороди, який у діалозі “Двоє” говорить про подвійний характер людської природи, вічний конфлікт “поверхні” та “глибини душевної” [12]. Сутнісною складовою антропологічної парадигми В. Стуса, як і його попередника, виступає бінарна опозиція *душа / тіло* (почуттєве / раціональне). В нього ці взаємовідношення досить непрості (“Тепер душа втікає твого тіла, / у серці залишаючи діру”). Як підкреслює К. Москалець, тіло у В. Стуса – “не завжди вмістилище душі, часом душа огортає тіло, вкриває його, тобто вона – вся назовні (що, до речі, тільки збільшує її вразливість), є видимою формою, зримою ідеєю, лицем і прочитуваним виразом його” [9, 29]. Нерідко маркер тілесності допомагає поетові в усіх найпотаємніших нюансах передати психофізичний стан, душевні перипетії, емоційні підйоми та спади (“Простягни руку попереду – / схололими пальцями / відчуєш самого себе ...”).

“Душа” в ліриці В. Стуса становить собою своєрідний “автономний комплекс” (К.-Г. Юнг), котрий творить осібне, зазвичай виключене з ієрархії свідомості й прафанного буття психічне життя індивіда. В таких випадках вона існує “окремо / від свого тіла, здавна очужилого, / на відстані смертельній” [13, 275]. Водночас тіло, попри його амбівалентність, моделюється поетом крізь призму духовно-душевного начала, постулюючи метафізичну субстанцію: “Дивись і жди високого зрідіння / душі і тіла, неба і землі” [13, 339]. Тут простежується відгомін декартівської ідеї про ототожнення душі зі свідомістю як рефлексією суб’єкта. Для творчої практики поета, отже, характерна дуальність поглядів на природу душі. В його ліриці прочитується її ієрархічність відповідно до змістового контексту (“зорить мені в душу / безсмертний погляд твій”; “то пропікає душу Україна”).

В. Стус, як і Г. Сковорода, акцентує співзвучну з християнським віровченням думку, що душа є осередком добра в людині, її духовного світу, оскільки становить собою субстанцію, яку вдихнув у кожного індивіда сам Бог. Тому з душею як вмістилищем світлих начал у людині поет пов’язує всі позитиви в житті окремої людини й нації: “Ось вони, / душі протоки: правда і добро, / краса, і щедрість, і любов ...” [13, 217]. Із світлою душею особистості пов’язаний виразний гуманістичний імператив авторського тексту В. Стуса: “Добром об’яснена душа / велить вогнем палати ...” [13, 35]. Доброчинність як іманентну складову гуманістичної концепції він відкрито декларує у відомій передмові до збірки “Зимові дерева” “Двоє слів читачеві”: “Поет повинен бути людиною. Такою, що повна любові, долає природне почуття зненависті, звільнюється од неї, як од скверни. Поет – це людина. Насамперед. А людина – це, насамперед, добродій” [17, 42]. Коренем зла для В. Стуса була людина, позбавлена душі, або ж у якої, за його образними висловами, “дрібнена душа”, “вигасла душа”. В такому контексті, що явно пов’язаний із езотеричними уявленнями, поет використовує вельми частотні метафоризовані образи, які синонімізуються з темними силами всесвітнього зла. Надзвичайно широким і розмаїтим є метафоричний ряд, який виражає тотальний апокаліпсис душі (ширше – світу): “одмерлі душі”, “самоосліпла

душа”, “самоокупация души”, “уламки душ”, “руїна душ”, “пустеля душ”, “відгомоніла душа”, “переспрагла душа”. Як антитеза звучать образні структури з опірним словом “душа”, що мають позитивну конотацію (щоправда, в ліриці поета вони зустрічаються значно рідше, що свідчить про загальну атмосферу його художнього світу): “цвіте душа”, “дзвінка душа”, “світлана душа”, “душа струмує” й под. Такі антитетичні метафоричні структури, що переважно супроводжуються авторськими новотворами, символізують опозицію “жива душа” / “мертва душа” й набувають у ліриці В. Стуса психоемоційних ознак. У багатьох же випадках вони корелюють із моральними вимірами буття. Аксиоматичні для поета високі моральні принципи пов’язані не стільки з тимчасовим (минушим) станом душі, як із такими її характеристиками, як чистота, правдивість, чесність, що акцентують іманентні художній свідомості поета екзистенційні концепти, еманують етику його буття. В листі до сина від 10.10. 1982 р. він писав: “Байдуже, ким Ти будеш, тобто, з якої чесної праці їстимеш свій хліб щоденний. Бо, маючи ясну безгрішну душу, будеш, як Бог [...] Вірю, що ти збережеш на ціле життя цнотливу душу” [16, 429]. В таких міркуваннях – ставлення поета до людини, до життя взагалі. Епістолярні матеріали, отже, підтверджують, що психологічний стан суб’єкта лірики, його внутрішня сутність фактично тотожні емпіричному авторові, який вважав, що “без чистоти душі” справжніх (“добрих”) віршів не буває.

Для В. Стуса характерна здатність метафоризувати душу за властивим національній філософсько-мистецькій традиції принципом антропоморфізації. Він доволі часто її олюднює, втілюючи в такий спосіб найбільшій внутріпсихологічні проблеми. В його віршах “душа постає такою, що не лише генерує і відображає почуття, а й сама їх переживає як жива істота” [7, 180]: “Кричить під пальцями душа” [13, 104]; “Як тріпотіти вміє ця душа” [13, 114]; “Душа пускається на всі чотири вітри ...” [13, 342]; “Вдивляється у проруб край світів / душа твоя ...” [14, 25]. Когнітивні структури субсфери “особистість”, що були для поета “донорськими зонами метафоризації душі” [7, 181], явно допомагали йому у розв’язання найважливішої для нього проблеми істинних основ людської екзистенції.

Оприсутнюючи основні лінії свого світосприйняття, В. Стус говорить про “деперсоналізацію душі” в абсурдному радянському світі (душа – “тіла яро-чорна тінь”; “Ізвомплена душе, ярій!”; “Душ спресованих мерзлота вічна”; “і, вирвавши душу, піти в безімення”; “А душа звалашена / уже збігається, як ртутна кулька”). В умовах абсурдного буття загострилось його відчуття катастрофічної ситуації обездуховлення світу, об’єктивуючим символом-знаком якого виступає “цвинтар душ”. В тоталітарному суспільстві з його руйнівними щодо гуманістичних принципів буття тенденціями категорично виключалась “вписуваність людини у сакральний світ. Однією з основних ознак homo totalitaricus стає втрата душі” [21, 326]. В. Стус текстуалізує шевченківську тему “душі, що “внутр ридає”. Поетове “серце недуже” болить від моральних втрат суспільства: “А що мій гріх? Лиш той, що ще душа є, / якій усесвіт болями болить” [13, 106]. Він, за словами М. Кодака, “ставить на карб політичній системі рахунок за душегубну аморальність її “статутів” [4, 178]: “Оце, душе, твоя сумна арена, / оце твій простір ...” [13, 180]. У зверненні до П. Ю. Шелеста В. Стус писав: “Ми досі рятуємо дистрофію тіл (зернова проблема в нас вічна, як “отче наш”), а за прогресуючу дистрофію душ – нам байдуже” [15, 417]. Зберігаючи моделюючу роль християнського концепту “душа”, його “смісловий суверенітет” (В. Сулима), поет водночас деперсоналізує душу: “... тіло ваше здушить / ця зраджена душа. Або продасть / за шеляга якому сміттяреві” [13, 119]. У такий спосіб він “ословлює” і духовні катаклізми в тоталітарному суспільстві, й спричинену ними повну (катастрофічну) нівеляцію особистісного начала в людині.

Таким чином, можна стверджувати, що семантика концепту “душа” в парадигмі художньої антропології В. Стуса, узагальнюючи традиційно-усталене значення, оприявнює його модифікаційні варіанти, увиразнює індивідуальну філософсько-психологічну й стилістичну тональність авторського тексту. В поєднанні з іншими метафізичними концептами, що виражають у гіпотезі буття поета сутність людини, концепт “душа” стає осередком незужитих образних структур, несподіваних, цілком нових асоціацій. Вивчення особливостей реалізації естетичних можливостей такого контексту окреслює одну з магістральних

ліній інтерпретації творчості митця. З'ясування шляхів естетизації психіки В. Стуса може стати важливим аспектом розкриття його творчого автопортрета. Розвідки означеного напрямку органічно “вписуються” в психоісторичні дослідження української літератури, що в розмаїтті сучасних літературознавчих концепцій помітно вирізняються як один із найперспективніших методологічних проектів.

Список використаних джерел[^]

1. Войтович В. М. Українська міфологія / Валерій Миколайович Войтович. – Вид. 2-ге, стереотип. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
2. Жюльєн Н. Словарь символов / Н. Жюльєн. – Челябинск : Урал ЛТД, 1999. – 498 с.
3. Зборовська Н. В. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури: [монографія] / Ніла Вікторівна Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 504 с.
4. Кодак М. П. Поет – орудна іпостась життя: Читаючи “Час творчості” Василя Стуса / М. П. Кодак // Київ. – 2006. – №5. – С. 175–185.
5. Козій Д. Три аспекти самопізнання у Сквороди / Д. Козій // Україна: Філософський спадок століть / Хроніка. – К., 2000. – Вип. 39–40. – С. 475–487.
6. Коцюбинська М. Х. Мої обрії : в 2 т. / М. Х. Коцюбинська. – К. : Дух і літера, 2004. – Т. 2. – 386 с.
7. Кравець Л. В. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. : [монографія] / Лариса Вікторівна Кравець. – К. : ВЦ “Академія”, 2012. – 416 с.
8. Моренець В. П. До питання модерності лірики Василя Стуса / В. П. Моренець // Наукові записки / Національний університет “Кієво-Могилянська Академія” / [гол. ред. В. П. Моренець]. – К. : КМ Академія, 1998. – Т. 4 : Філологія. – С. 97–105.
9. Москалець К. Василь Стус: незавершений проект / Костянтин Москалець // Стус В. С. Збір. творів: у 12 т. – К. : Київська Русь, Факт, 2007. – Т. 1. – С. 7–38.
10. Паточка Я. Єретичні есеї про філософію історії / Ян Паточка. – К. : Основи, 2001. – 374 с.
11. Психологічна енциклопедія [автор-упорядн. О. М. Степанов]. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
12. Скворода Г. С. Твори : у 2 т. / Григорій Савич Скворода. – К. : Обереги, 2005. – Т. 1. – 528 с.

13. Стус В. С. Збір. творів: у 12 т. / Василь Семенович Стус. – К. : Факт, 2008. – Т. 3 : Час творчості / Dichtenszeit. – 752 с.
14. Стус В. С. Збір. творів: у 12 т. / Василь Семенович Стус. – К. : Факт, 2009. – Т. 5 : Палімпсести (Найповніший незавершений корпус). – 768 с.
15. Стус В. С. Твори : у 6 т., 9 кн. / Василь Семенович Стус. – Львів : Просвіта, 1994. – Т. 4. – 544 с.
16. Стус В. С. Твори : у 6 т., 9 кн. / Василь Семенович Стус. – Львів : Просвіта, 1997. – Т. 6 (додатковий). – Кн. 1. – 495 с.
17. Стус В. С. Твори: у 6 т., 9 кн. / Василь Семенович Стус. – Львів : Просвіта, 1994. – Т. 1. – Кн. 1. – 431 с.
18. Стус Д. В. Василь Стус: життя як творчість / Дмитро Васильович Стус. – К. : Факт, 2005. – 368 с.
19. Стус Д. В. Час поезії / Д. В. Стус // Стус В. С. Твори: у 6 т., 9 кн. / Василь Семенович Стус. – Львів : Просвіта, 1995. – Т. 2. – С. 6–10.
20. Тарнашинська Л. Б. Літературознавча антропологія: Новий методологічний проект у дзеркалі філософських аналогій / Л. Б. Тарнашинська // Слово і Час. – 2009. – №5. – С. 48–61.
21. Харкун В. П. Освячення профанного: sacrum в українській літературі тоталітарного періоду / В. П. Харкун // Sacrum і Біблія в українській літературі [за ред. І. Набитовича]. – Lublin: Ingvar, 2008. – С. 319–327.
22. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу : [монографія] / Лариса Іванівна Шевченко. – К. : Вид.-поліграф. центр “Київський університет”, 2001. – 478 с.
23. Шерех Ю. В. Трунок і трутизна. Про “Палімпсести” Василя Стуса / Ю. В. Шерех // Шерех Ю. В. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології : у 3 т. / Ю. В. Шерех. – Харків : Фоліо, 1998. – Т. 2. – С. 105–135.
24. Юнг К.-Г. Дух в человеке, искусстве, литературе / К.-Г. Юнг. – Мн. : Харвест, 2003. – 384 с.